

Анна ЧЕРНИШ,

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури
Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка
(Україна, Суми) anna_chernysh@ukr.net

МОТИВ ЕСКАПІЗМУ У ХРОНОТОПНОМУ ДИСКУРСІ РОМАНУ О. ЖУПАНСЬКОГО «ЛАХМІТНИК»

Стаття присвячена дослідженню мотиву ескапізму у хронотопному континуумі роману О. Жупанського «Ляхмітник». У дослідженні мотив утечі корелюється співвідношенням свого і чужого просторів існування головного героя. Свій простір (дім, парк, бібліотека, простір уяви) є комфортним середовищем для рефлексії, самоідентичності, переживання самотності. Чужий простір (школа, вулиці, місто) деструктують героя, викликаючи патологічні стани образи, страху, тривоги, бажання помсти.

Ключові слова: ескапізм, свій простір, чужий простір, оніричний простір.

Літ. 4.

Anna CHERNYSH,

Ph. D in Philology, senior lecturer of Ukrainian literature Department,
Sumy State Pedagogical University, (Ukraine, Sumy) anna_chernysh@ukr.net

ESCAPING MOTIVE IN TIMESPACE DISCOURSE IN O. ZHUPANSKIY NOVEL «RAGAMUFFIN» («LAKHMITNYK»)

The article is dedicated to investigation of escaping motive in chronotypical continuum novel O. Zhupanskiy «Ragamuffin» («Lakhmitnyk»). In the study escapism is defined by his own and others' space existence protagonist. His space (house, park, library, space imagination) is a comfortable environment for reflection, identity, experiences loneliness. Other space (school, streets, city) destroy the hero, causing pathological conditions such as resentment, fear, anxiety, a desire for revenge. Escapism is treated as an alternative way out of the stress generated by the pressure of society, violence, humiliation, misunderstanding. The article analyzes the specifics of the psychological nature of the character; formed exclusion, disharmony, hostile alien spaces. It is noted that the appearance of an imaginary space caused numerous psychological stressful situations that form the existential aspect of the novel.

Key words: escaping, own space, other space, space dream.

Ref. 4.

Анна ЧЕРНЫШ,

кандидат филологических наук, старший преподаватель
кафедры украинской литературы Сумского государственного педагогического
университета им. А. С. Макаренко (Украина, Сумы) anna_chernysh@ukr.net

МОТИВ ЭСКАПИЗМА В ХРОНОТОПНОМ ДИСКУРСЕ РОМАНА А. ЖУПАНСКОГО «ЛОХМОТНИК»

Статья посвящена исследованию мотива эскапизма в хронотопном континууме романа А. Жупанского «Лохмотник». В исследовании мотив бегства обозначается соотношением своего и чужого пространства существования главного героя. Свое пространство (дом, парк, библиотека, пространство воображения) является комфортной средой для рефлексии, самоидентичности, переживания одиночества. Чужое пространство (школа, улицы, город) разрушают героя,

Ключевые слова: ескапізм, своє просторство, чуже просторство, онірическое просторство.

Лит. 4.

Постановка проблеми. Роман О. Жупанського «Лахмітник» відзначається складною хронотопною організацією. Часопросторовий континуум аналізованого твору побудований на протиставленні художньої моделі авторського зображення подій реальному часу. Як слушно зауважує Н. Копистянська, художній час для автора – це «частина створеного ним художнього світу, менша чи більша адекватність його реальному часу, що залежить від епохи, естетики мистецького напрямку, жанру, індивідуальності автора» [2, 41]. Художньо змодельований авторський час і простір, у яких функціонує головний герой твору, мають свої закономірності художнього розгортання, визначають особливості сюжетного строю та специфіку композиційного ладу, присутньо впливаючи й на характеротворення персонажів, пояснюючи закономірності психологічної культури героїв.

Мета статті – проаналізувати причини й наслідки ескапізму у хронотопному дискурсі твору О. Жупанського «Лахмітник».

Виклад основного матеріалу. Ключовою проблемою, що виокремлюється у часопросторовому континуумі роману О. Жупанського «Лахмітник», є співвідношення свого і чужого просторів існування головного героя, що й формує ескапістський мотив твору. Ескапізм став визначальним імперативом життя юного Лахмітника, що відповідає за функціонування у творі екзистенційних і психоаналітичних аспектів, увиразнюючи мотив утечі, загубленості й приреченості головного героя. Ескапістський мотив відображає душевну боротьбу Лахмітника за можливість вживання у максимально комфортний уявний простір сну-марення. Цей фіктивний реальний простір уявної алеї уповні відповідає почуттям, емоціям і почуванням головного героя: «[...] він відчував, майже напевне знав, що тут, у цьому дивному, сповненому легким смутком, місці більше нікого немає й не буде, він тут сам-один на цій лаві, на цій піщаній алеї, і він тут зможе сидіти скільки завгодно, насолоджуючись цією самотньою застиглістю і статикою спокою...» [1, 90]. Добровільне втрапляння в уявний простір сну-марення сприймається Лахмітником як випробувальна ситуація заміщення ненависних і дискомфортних йому реальних просторів школи й міста, в яких герой передчуває зміну у своїй психіці.

Утеча в уявний світ спричинена одноманітністю буття й зневажанням Лахмітника в реальному соціумі, представленому простором школи з його розгалуженою системою мікропросторів ідальні, спортивного залу, шкільного подвір'я. «До того пекла чи принаймні чистилища, що його чомусь усі називали школою, Лахмітник не знав, що він, наприклад, «жиртрест», «жироточина» або просто «шарік». Також для нього стало неприємним відкриттям, що, виявляється, у шкільному соціумі носити окуляри є чимось ганебним, якщо не злочинним. Школа взагалі кардинально перевернула його уявлення про світ і своє місце у ньому» [1, 80], – зауважує О. Жупанський у творі, акцентуючи на зміні ціннісних модусів у житті головного героя. Школа, на відміну від сталого простору дому, що асоціювався у Лахмітника з мультфільмами на замовлення, іграшками й бабусиним яскраво-червоним борщем, сприймалася ним як тимчасовий, проминальний простір не-свободи, простір змарнованих днів життя.

Школа, роз'єднуючи простір між домом і містом, сформувала у героя почуття відчуження, вороже ставлення до однолітків, які не бажали приймати його у свій міжособистісний простір шкільного спілкування. Відтак цілком умотивовано у підлітка з'явилося бажання уникнути ненависного простору школи, залозованому в його уяві

з Бастилією, згадка про яку щоразу породжувала у Лахмітника низку страхів і комплексів, нав'язаних педагогічним колективом і школярами: «Завдяки своїм майже постійним прогулам укупі з не дуже вірогідними їх виправдовуваннями Лахмітник для вчителів також непомітно перебрався з категорії «нормальних» до групи «кончених». Їхня класна взагалі, здавалося, оголосила йому війну, що виражалася у постійних прискіпуваннях, вимаганнях записок від батьків із поясненнями, чому він не з'являвся до школи весь минулий тиждень, і безкінечними призначеннями Лахмітника черговим у класі по кілька днів поспіль» [1, 129].

Простір школи, за уявленням Лахмітника, типізує людей, гуртуючи їх в «учнівський пролетаріат» [1, 84], заважаючи процесу індивідуалізації. Інакшість, окремішність, начитаність головного героя сприймалися шкільним соціумом з його уніфікованістю швидше як психологічна вада на додаток до не вповні привабливої його зовнішності. Ворожість і скептицизм учнівського колективу спонукали Лахмітника до ескапізму зі шкільного простору насильства, знущання, покарання, що підсилюється мікропросторами їдальні та спортивного залу: «Їдальню Лахмітник також не дуже любив, оскільки меткі однокласники завжди намагалися забрати у нього порцію, аргументуючи це тим, що він уже й так жопу розгодував, і що йому треба худнути, і що «нехай вдома свої жир із салом жере»» [1, 84].

Школа є мініатюрним відображенням значно більших локальних утворень, як, скажімо, місто чи країна. Вона живе за своїм статутом, своїми правилами, змушуючи їх дотримуватися й караючи тих, хто наважується бунтувати. З цього приводу С. Негодяєва, аналізуючи роман О. Жупанського «Лахмітник», слушно зауважує: «Апокаліптична картина школи як урбанізованого топосу вимальовує соціальну дитячу ієрархічну проекцію дійсності, де керують сила, гроші й майновий сенс батьків, приниження, насильство, наркотики та алкоголь, де формуються перші комплекси «не такої, як всі» особистості» [3, 57].

Школа як потенційно небезпечний простір для руйнування психіки персонажа розширюється до локалізовано не окресленого простору міста й вулиць, що лякають героя, уявляються йому простором соціальної і суспільної загрози, простором зовнішніх страхів перед різними прошарками соціуму. У місті Лахмітник значно сильніше почуває свою беззахисність і вразливість, трагедію вживання у чужий для нього простір. «Виходячи на вулицю, він ніби ступав на ворожу територію, де кожен метр замінено особливими, забороненими всіма мислимими конвенціями протипіхотними мінами, спеціально налаштованими так, аби, спрацювавши, відірвати ноги чи пошматувати обличчя, але ніколи не вбивати на смерть, щоб якомога більше подовжити муки своєї жертви. Йдучи містом, їдучи в метро, заходячи у маршрутку чи тролейбус, він одразу ж починав сканувати навколишніх, розподіляючи їх за власною п'ятибальною шкалою потенційної небезпеки» [1, 78]. Отже, місто та його вулиці, формуючи емоційно негативний простір головного персонажа, стимулювали його до ескапізму, заблокованості, ізоляції задля свого убезпечення. Тривожність і дисгармонійність співіснування з локально чужим простором міста спонукали Лахмітника до обмеження спілкування з соціумом, штовхаючи його у відлюдні місця, в яких герой знаходить умовний спокій і затишок. Такими просторами у творі виступають парк і бібліотека, в яких Лахмітник відновлював свої сили, регенерував душевну енергію, зрештою, почував себе захищеним, заспокоєним, щасливим. У комфортних для героя просторах йому вдавалося відчувати та урівноважувати свій внутрішній час існування.

У просторі парку Лахмітник самозцілювався, маючи можливість побути на самоті: «Йому просто подобалося повільно йти порожніми алеями, на яких дуже рідко можна було когось зустріти, і саме в цьому була для хлопця головна привабливість парку» [1, 86]. Локус парку гармонійно співіснує з душевно-особистісним простором Лахмітника, в якому він здобував можливість душевного урівноваження. Вразлива психоприрода героя спонукала його до відчуження, відокремленості, загубленості у малолюдних місцях, в яких йому було зручно *переживати свою самотність* і непотрібність. З цього приводу О. Жупанський розмірковує: «Зрештою, з роками навчання у школі Лахмітник почав інстинктивно цуратися людей. На той час він уже твердо знав, що єдине, чого варто боятися у цьому світі, це люди, а їх, на жаль, завжди було достобіса навколо, і тому зрозуміло, що такі місця, як цей парк, його приваблювали більше, аніж, скажімо, вулиці з рядами залізних коробок-кіосків» [1, 86]. Відтак ескапістські мотиви поведінки героя є цілком умотивованими. Втеча і переховування Лахмітника у відлюдних місцях є актом психологічної самооборони з метою уникнути душевної деструкції як результату тиску соціуму на його психіку. Ескапізмом герой реагував на соціальну загрозу, що посягала на його внутрішній світ, закони його буття.

Бібліотека уявлялася Лахмітникові якнайзручнішим місцем особистісної ідентифікації, в якому героєві вдавалося зберегти свій внутрішній час. В атмосфері тиші він позбувався драгівливого відчуття небезпечного соціуму. Простір бібліотеки заспокоював Лахмітника у нав'язливій манії переслідування й гоніння. У ній герой відчував повну свободу свого інтелектуального нутра, що прагнуло безперервного розвитку. Щоправда, значно більше емоційної насолоди й душевної рівноваги простір бібліотеки надавав з усвідомленням своєї *одиночності* у ньому. «Він постійно ковтав, поглинав, усотував у себе купу різноманітних книжок, і бібліотекарка лише дивувалася малому жирному книголюбіві – більше ніхто з дітей його віку не відвідував бібліотеки в їхньому районі – старе, облуплене, завжди холодне приміщення на першому поверсі п'ятиповерхового житлового будинку. Оскільки там було постійно порожньо і рідко коли можна було когось здибати, Лахмітник любив бібліотеку, так само, як і старий парк» [1, 89], – зауважує О. Жупанський. Отже, бібліотека, так як і парк, були просторами душевного відновлення, рівноваги, а також, головне, місцями для усамітнення, в яких герой заспокоювався, втікаючи від «паскудної жорстокої дійсності» [1, 89].

Прикметно, на чому акцентує автор роману, що парк і бібліотека асоціюються у Лахмітника зі спокоем і тишею; є просторами для самоототження і самозаглиблення. Цим символічним просторам відокремлення притаманна безшумність і безлюдність як основні маркери для комфортного існування головного героя. Це, за визначенням Н. Копистянської, є номінально свої, але не цілком свої простори: в уявленні Лахмітника вони можуть зацікавити тільки таких соціальних «лузерів», як він, тому є непривабливими для більшості людей, але їх можуть порушувати задля власної вигоди чи з цікавості інші. Тому, коли у простір парку затесалася закохана парочка, а простір бібліотеки зруйнував «гурт чи то студентів, чи то просто молодих лоботрясів» [1, 89], ці локуси набувають статусу чужих просторів, що ніяк не можуть уповні стати своїми, що, безумовно, дратувало Лахмітника, викликаючи у нього заціпеніння, обурення, огиду, навіть ненависть: «Він навіть мимоволі почав бурмотіти «вони захоплюють мої місця, вони захоплюють *мої* (курсив О. Ж. – А. Ч.) місця», так ніби справді вірив, що бібліотека і старий парк належали лише йому і більше нікому» [1, 90].

Утрата просторів парку і бібліотеки спонукала Лахмітника до пошуку іншого, свого простору, в якому він би міг відпочивати й відновлюватися. Таким простором у творі

став квазіоніричний простір його уяви, що постав як результат переходу ненависних йому чужих просторів школи, вулиць, міста у простір власного часу, куди інші не могли потрапити за жодних умов, оскільки це був локус його уяви, його рефлексії. «Це був не сон, а, радше, якість неспокійне марення, крізь яке він чув бурмотіння радіо на кухні. Вловлюючи далекі, чомусь завжди сумовиті радіо заставки, він водночас ніби перебував не у своїй маленькій кімнатці, а десь дуже далеко, геть у *іншому* (курсив О. Ж. – А. Ч.) місці. [...] Все довкруг було тихе, застигле й не порушене, виповнене дивним спокоєм, що, здавалося, навіть мав запах старомодних солодкуватих парфумів, невідомо звідки знайомих йому» [1, 90], – знайомить О. Жупанський читача з першим враженням від простору уяви Лахмітника.

Важливе значення для психологічної рефлексії героя у цьому просторі відіграє колористика, тони й напівтони. Особливо колористичної символіки простору уяви набуває червонясте присмеркове забарвлення, підсилене червоним сонцем, що, ймовірно, пророкує трагічність майбутніх подій. Акустично цей простір також уповні відповідає психостану головного героя, позаяк асоціюється у нього з простором пустки, в якому відсутні зайві дратівливі звуки і немає будь-яких небезпечних сигналів, демонструючи суцільну безлюдність й спустошеність цього місця. Розкошуючи у просторі своєї уяви, Лахмітник «відчував, майже напевне знав, що тут, у цьому дивному, сповненому легким смутком, місці більше нікого немає й не буде, він тут сам-один на цій лаві, на цій піщаній алеї, і він тут зможе сидіти скільки завгодно, насолоджуючись цією самотньою застиглістю і статикою спокою» [1, 90]. Детальна візуально-оптична характеристика простору уяви сприяє осягненню Лахмітнікового психологічного стану, що корелюється з уявним квазіоніричним простором як предметом бажання, мрії чи рефлексії.

Поява уявного простору у свідомості героя пов'язана з втраплянням у межові чи стресові психологічні ситуації, що становили пряму загрозу героєвому життю: знущання однокласників, насильство Січкаря, психологічний тиск дорослих тощо. З цього приводу слушно зауважує І. Ялом: «Каталізатором процесу рефлексії часто виступає екстремальний досвід. Він пов'язаний з так званими «межовими» ситуаціями – такими, наприклад, як загроза смерті, прийняття важливого незворотного рішення або крах фундаментальної сенсоформуючої системи» [4, 12]. Лахмітник, дедалі частіше потрапляючи у межові ситуації, прагнув кардинальної зміни стилю життя, модусів поведінки, реформував своє світоставлення й світоуявлення до дійсності. Чимраз він бажав усамітнення й заспокоєння, шукаючи затишного простору вимушеної самоізоляції. Ці межові ситуації і стреси втягували Лахмітника у фазу затяжного психозу, що мав тенденцію до посилення й деструкції психіки героя.

Не вповні усвідомлюючи наслідки психологічного відокремлення й самоізоляції, він міцно тримався за можливість втрапляння у вигаданий світ-марення. Потяг до ескапізму в уявний простір посилювався зі збільшенням задоволення від перебування у цьому світі: «Там йому було добре. Там він міг по-справжньому розслабитися і заспокоїтися, відпочиваючи від щоденного тиску так званого справжнього світу – досить ключого і надто дискомфортного для нього середовища існування, особливо порівняно з *його* (курсив О. Ж. – А. Ч.) місцем» [1, 91], – зауважує автор твору. У дискомфортному й ворожому для існування реальному світі у Лахмітника зароджувалися численні страхи і комплекси: страх спілкування з однолітками, комплекс неповноцінності через огрядність, комплекс очкарика й відмінника, комплекс невдахи, що, зрештою, виформовує, за Фрейдом, невроз страху, уникнути якого герой був здатен лише у вигаданому ним уявному світі.

Постійне невротичне переживання дійсності наяву вносить свої корективи у побудову простору уяви-марення: з посиленням тиску й пригнобленням волі й свободи Лахмітника Січкарем деформується й специфіка спокою і затишку в уявному просторі героя. Підсвідома готовність до опору й бунту проти Січкаря та інших шкільних покидьків переносяться у простір Лахмітничкової уяви, сублімуючи свої образи і страждання в невизначений образ людської фігури, яка наважилася проникнути в його світ. Складність у ставевій ідентифікації логічно підводить Лахмітника до усвідомлення зла й психологічної тривоги, втілюючись в образ блідої дівчини. Озлобленість на навколишній світ і соціум, тривога за власну життєву безпеку неусвідомлено сформували у Лахмітника бажання позбутися своїх проблем, убивши когось задля віри у власну значущість.

Поява дівчини, яка символізує собою зло і потяг до жертвопринесення, руйнує стабільність психологічної безпеки і комфорту в просторі його уяви. Вона – цілком реальна психологічна загроза знищити укладений гармонійний порядок співіснування Лахмітника зі своїм місцем-пусткою: «А ще тут жив спокій, справжній спокій, здатний цілювати його постійно змучену хворобливу свідомість. І тиша – справжня всеохопна тиша, що, здавалося, й оберігала це місце від будь-яких змін. І все це за мить пощезло, перетворилося на облудливу ефемерність його власних помилкових сподівань» [1, 114]. Лахмітник, настраханий втрагою свого простору, гостро відчував несвободу свого вибору, руйнування уявного укладу життя-марення. *Свій* простір уяви набуває статусу *чужого*, вимагаючи жертви як плати за подальшу можливість утралляння у простір сну-марення. Втрата простору уяви унеможливила процес утечі від буденності й реального світу, що дедалі частіше пригнічувало Лахмітника.

Простір уяви у творі час від часу заміщується онірикою існування головного героя. Сон як варіант забуття не вповні задовольняв Лахмітника, позаяк не насичував його тими почуттями й емоціями, що давав простір уяви: «А сни ще більше ятрили його, щоразу підсовуючи бліду і тьмяну копію втраченого» [1, 124]. Його сни сформували страх перед смертю, чого ніколи йому не вдавалося пережити у власному просторі уяви. «Так зі сльозами на очах він і прокинувся, несподівано отримавши на згадку про сон чергову, зовсім не характерну для чотирнадцятирічного підлітка, фобію – страх перед смертю» [1, 119], – зауважує О. Жупанський. Сни Лахмітника лякали, змушуючи притати на вбивство як плату за можливість проникати у свій простір уяви.

З убовством Січкаря у романі актуалізується ескапізм як ключова лінія поведінки головного героя. Він, зрештою, вивільнився з-під контролю страху, зла, облуди в образі дівчини, яка нав'язливо вимагала жертви червонястому сонцю, що огортало теплом і передвечірнім спокоєм алею у просторі уяви Лахмітника. «Його огортає тепло й умиротворення, і він чомусь уже не лежить, розпластавшись і притискаючи до холодного бетону нерухоме Січкареве тільце, а сидить на лаві, відчуваючи тепло її старих розтрісканих дощок, а за гострими вежами кам'яного обійстя ховається важка червона куля вечірнього сонця, і туї-вартові завмерли вздовж піщаної алеї, вітаючи його з поверненням» [1, 161], – зауважує автор твору, вочевидь акцентуючи на незворотніх процесах героєвої деструкції, який не знайшов сил зупинити внутрішню руйнацію особистості, що потрапила у залежність від простору уяви. Ескапізм реального світу був заміщений модусом зчеплення з віртуальним, уявним, штучним простором людської екзистенції.

Висновки. Отже, роман О. Жупанського оприявнює складний мотив підліткової поведінки – ескапізм, сформований у результаті тиску соціуму й ненависної героєві дійсності, що не відповідала його потребам і запитам. Лахмітник, опинившись у складних

психологічних і межових ситуаціях, рятувався втечею у простір своєї уяви. Ескапізм твору посилюється із художнім моделюванням протиставлення своїх просторів (дому, парку, бібліотеки, простору уяви, або сну-марення) з чужими (школи, вулиць, міста), протистояння яких розкриває складні психічні проблеми підлітка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Жупанський О. Лахмітник / О. Жупанський // Кур'єр Кривбасу. – 2012. – № 266–267. – С. 72–163.
2. Копистянська Н. Час і простір у мистецтві слова : монографія / Н. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2012. – 344 с.
3. Негодяєва С. Модель апокаліптичного урбанізму Олексія Жупанського (на матеріалі оповідання «Лахмітник») / С. Негодяєва // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Луганськ : ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2013. – № 2 (261). – С. 54–60.
4. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом ; [пер. с англ. Т. С. Драбкиной]. – М. : Независимая фирма «Клас», 1999. – 576 с.

REFERENCES

1. Zhupanskyi O. Lakhmitnyk / O. Zhupanskyi // Kur'ier Kryvbasu. – 2012. – № 266–267. – S. 72–163.
2. Kopystianska N. Chas i prostir u mystetstvi slova : monohrafiia / N. Kopystianska. – Lviv : PAIS, 2012. – 344 s.
3. Nehodiaieva S. Model apokaliptychnoho urbanizmu Oleksiia Zhupanskoho (na materialii opovidannia «Lakhmitnyk») / S. Nehodiaieva // Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. – Luhansk : DZ «Luhanskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka», 2013. – № 2 (261). – S. 54–60.
4. Yalom I. Ekzistentsiynal'naya psihoterapiya / I. Yalom ; per. s angl. T. S. Drabkinoy. – M. : Nezavisimaya firma «Klas», 1999. – 576 s.

Статтю подано до редакції 10.03.2016 р.